

УДК 316.472:159.947.23

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України
Протокол № 7 від 29 жовтня 2019 року*

Наукові рецензенти:

доктор соціологічних наук **О. Стегній**
доктор соціологічних наук **В. Степаненко**

Авторський колектив:

д-р соц. наук О. Вишняк – підрозділ 4.1; д-р соц. наук О. Злобіна – підрозділи 5.1 та 5.2; д-р соц. наук С. Макеєв – розділ 2; д-р соц. наук І. Мартинюк – підрозділи 1.2 та 1.3; магістр соціології Р. Москотіна – розділ 6; д-р соц. наук В. Пилипенко – передмова; канд. філос. наук В. Піддубний – розділ 3; канд. філос. наук Ю. Привалов – розділ 6; д-р соц. наук О. Рахманов – розділ 7, післямова; д-р соц. наук В. Резнік – загальна редакція, передмова, підрозділи 5.3 та 5.4, післямова; канд. соц. наук Ю. Сапелкін – підрозділ 4.2; д-р соц. наук Н. Соболева – підрозділи 1.2 та 1.3; д-р соц. наук М. Шульга – підрозділ 1.1; д-р соц. наук Г. Ченурко – розділ 3, підрозділ 4.3.

В 42 **Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес** / за заг. ред. доктора соціол. наук В. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 266 с.

ISBN 978-966-02-9110-2

У монографії презентовано результати дослідження чинників процесів формування відповідального суспільства в Україні за безпосередньої участі української держави, політичних рухів та бізнесу. Окреслено теоретико-методологічне підґрунтя соціологічного аналізу відповідальності як соціально-психологічного феномену. Обґрунтовано емпіричні показники та операційну модель вимірювання соціальної відповідальності суспільства. З'ясовано структуру, суб'єкти та детермінанти соціальної відповідальності в сучасному українському суспільстві. Монографія є результатом виконання НДР «Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес» (0118U005333), передбаченої бюджетною програмою Національної академії наук України «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230).

Для науковців, викладачів, докторантів, аспірантів та студентів.

УДК 316.472:159.947.23

ISBN 978-966-02-9110-2

© Інститут соціології НАН України, 2019

Зміст

Передмова	5
Розділ 1. Теоретико-методологічні розвідки формування відповідального суспільства	13
1.1. Сутність і види соціальної відповідальності	13
1.2. Соціологічні інтерпретації соціальної відповідальності	29
1.3. Соціальна відповідальність у нестабільному суспільстві.....	42
Розділ 2. Соціальні інститути: фрейми взаємодії в контексті відповідальності	58
2.1. Секвестрування економічної нерівності: фрейм-утопія співвідповідальності Е. Аткинсона.....	62
2.2. Секвестрування економічної нерівності: фрейм-утопія розділеної відповідальності інститутів.....	65
2.3. Деякі уточнення проблеми відповідальності в контексті нерівності	69
2.4. Фрейм-реальні утопії: від ринкової до соціальної економіки	72
2.5. Підсумкові констатації	75
Розділ 3. Формування відповідальності в українському суспільстві	76
3.1. Концептуальні засади аналізу формування відповідальності	76
3.2. Суспільство і держава в Україні: стан взаємної відповідальності ..	83
3.3. Чинники та перепони формування відповідальності в Україні	94
Розділ 4. Відповідальність держави та відповідальне суспільство	106
4.1. Політична відповідальність держави: напрями дослідження.....	106
4.2. Предметна царина аналізу відповідальності держави	116
4.3. Роль держави у формуванні відповідального суспільства.....	122

Передмова

Характерною рисою життєдіяльності сучасних суспільств є відповідальність за власне благополуччя індивідів, спільнот, корпоративних і категоріальних одиниць та інших соціальних дієвців у їх межах. За умов конкуренції ці соціальні дієвці шукають своє місце в суспільстві та функціонують у його різних сферах. Для досягнення конкурентоспроможності у глобальному просторі українське суспільство вимушене прийняти дану змагальну модель життєдіяльності, стати відповідальним за власну долю. Це спонукає індивідуальних, колективних і корпоративних дієвців в Україні набувати більшої відповідальності за самих себе та за суспільство загалом.

Відтак окреслена соціальна проблематика останніми роками стає предметом глибоких наукових розвідок в Україні. Передусім ґрунтовністю і масштабністю вирізняється розроблення зазначеної проблематики у галузі економічних наук. Зокрема, соціальна відповідальність в Україні проаналізована з огляду на інтереси різних стейкхолдерів [Зінченко, Саприкіна, 2008]. Йдеться про різні зацікавлені сторони у статусі фізичних та юридичних осіб, які мають легітимний інтерес у діяльності певної організації, певною мірою залежать від неї або можуть впливати на її діяльність. До прикладу, в економічній організації стейкхолдерами можуть виступати власники, менеджмент, персонал, клієнти, кредитори, органи державної влади та місцевого самоврядування, масмедіа та навчальні заклади. Запорука плідних взаємин між ними – соціальна відповідальність кожної сторони. Не менш важливою тут є й корпоративна соціальна відповідальність зазначених економічних суб'єктів. Світовий і вітчизняний досвід її розвитку, особливості її прояву та механізми реалізації у сфері бізнесу в сучасному українсько-

му суспільстві теж стали предметом окремого дослідження [Корпоративна соціальна відповідальність бізнесу, 2015]. Бізнес у ньому трактовано як джерело корпоративної соціальної відповідальності, а останню проаналізовано крізь призму інтересів бізнесу, влади та суспільства.

Фундаментальне дослідження інституційного підґрунтя формування соціальної відповідальності в контексті розбудови соціальної держави та досягнення цілей сталого розвитку в Україні здійснили науковці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України [Людський розвиток в Україні, 2017]. У методологічному вимірі концепція цього теоретичного дослідження соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену враховує взаємопов'язаність соціофілософської та соціоекономічної наукової традиції, ґрунтується на синтезі антропологічної, системної й суспільно-історичної парадигм. Історична генеза економічного змісту соціальної відповідальності досліджується з огляду на трансформацію економічної специфіки онтологічного ядра цього феномену загалом та економічної суб'єктності зокрема.

Проаналізовано функції низки інститутів забезпечення соціальної відповідальності у системі суспільних відносин – держави, місцевого самоврядування, громадських організацій, профспілок, бізнесу, сім'ї, освіти, масової комунікації та церкви. Зокрема, розглянута роль державних гарантій у системі соціальної відповідальності у сферах праці, державної соціальної допомоги, охорони здоров'я і визначено першочергові напрями підвищення ефективності виконання державою відповідних соціальних зобов'язань. На підґрунті дослідження процесу балансування розподілу соціальної відповідальності в українському суспільстві обґрунтовано шляхи її імплементації в державну політику, а також принципи політики збалансованого розподілу соціальної відповідальності на засадах соціального діалогу та публічно-приватного партнерства.

Теоретичне дослідження соціальної відповідальності як соціально-економічного феномену охопило аналіз його онтології, закономірностей формування та розвитку економічного змісту відповідного поняття [Звонар, 2018]*. У цій науковій розвідці розроблено теоретичні засади реалізації соціальної відповідальності через економічну поведінку із увиразненням її (відповідальності) функцій у системі відносин суб'єктів економічної діяльності. Особливий інтерес у межах зазначеного теоретичного доробку становить аналіз феномену соціально-

* Зазначеному теоретичному дослідженню передувало зосередження автора на проблематиці соціальної відповідальності бізнесу [Звонар, 2005].

го капіталу як чинника та результату в структурі механізму реалізації соціальної відповідальності.

Зазначений досвід теоретизування застосовано для пошуку шляхів формування соціальної відповідальності в Україні. У цьому контексті презентовано низку соціально-технологічних розробок: методику оцінювання формування соціальної відповідальності у вітчизняних соціально-економічних умовах, обґрунтування принципів формування соціальної відповідальності (індивідуальної інтенціональності та соціальної свободи, індивідуальної порядності та соціальної довіри, індивідуальної лояльності та соціальної солідарності). Розроблено стратегічні орієнтири реалізації соціальної відповідальності в Україні з використанням соціально-економічного потенціалу громадянського суспільства, бізнесу та публічної влади.

Не менш важливі дослідження проблематики відповідальності здійснено в межах інших наукових дисциплін. Психологи аналізували феномен відповідальності як предмет психологічного пізнання, як соціально-психологічну якість людини та смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості [Савчин, 1994; Савчин, 1996; Свечаревська, 2012]. Результати таких психологічних досліджень ставали підґрунтям для більш прикладних наукових розробок у царині педагогіки, де предмет досліджень, зокрема, становили педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів [Огренич, 1997]. Водночас у галузі політичних наук дослідницькі інтереси природно зосередилися довкола суті, ознак та особливостей політичної відповідальності [Кресіна, Балан, 2009]. А в предметному полі наук з державного управління дослідницькі зусилля цілком передбачено спрямовувалися на соціальну відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави [Савченко, 2007]. Певного поширення в соціально-поведінковому науковому дискурсі в Україні набули етичні ідеї відповідальності сучасних німецьких філософів [Апель, 2009; Бюлер, 2007; Йонас, 2001]. Передусім ці ідеї надихали філософські розвідки проблематики відповідальності [Ермоленко, 1994; Осокіна, 2007]. Але не менш значущий вплив упродовж останніх десятиліть зазначені ідеї справили й на українських соціологів у їхніх дослідженнях феномену відповідальності.

Утім, традиція соціологічних студій відповідальності була започаткована в Україні задовго до цього аналізом даного феномену у зв'язку із феноменом свободи [Плахотный, 1972]. В останні десятиліття розроблення проблематики відповідальності з позицій соціології почасти охоплювало ті ж самі або подібні предметні ділянки й аспекти, які опрацьовувалися представниками інших згаданих вище наукових

дисциплін. Наприклад, дослідницька увага зосереджувалася на структурі, показниках і соціально-психологічному механізмі соціально відповідальної поведінки військовослужбовця в процесі військової діяльності [Яременко, 1996]. Тут помітна певна вибіркова предметна спорідненість цього дослідження зі згаданими вище дослідженнями у галузі психології та наук з державного управління. Значно більшою така спорідненість із дослідженнями в галузі економіки є у випадку соціологічного аналізу сприйняття соціальної відповідальності бізнесу донеччанами [Мазурик, 2010]. Водночас соціологічні висліди різних аспектів відповідальності, почасти дотичні до подібних дослідницьких пошуків у межах різних інших суспільних наук за своїм об'єктом, концептуально увиразнюють і відмежовують суто свої предметні царини. Наприклад, таким взірцевим виокремленням питомо соціологічної проблематики вирізняється аналіз солідаризації пріоритетів населення міста і села як соціального простору відповідальності [Івашенко, 2014]. Загалом специфіка досліджень проблематики відповідальності в соціології полягає в поєднанні теоретичного її розроблення із аналізом її на основі даних емпіричних соціологічних досліджень. Здебільшого з'ясовується сприйняття цього феномена на рівні масової свідомості та громадської думки.

У цьому сенсі такою всебічністю та ґрунтовністю вирізняється соціологічне дослідження відповідальності у різних сферах суспільного життя, що його здійснила О. Безрукова. Спочатку був реалізований теоретичний складник цього комплексного дослідження, що охопив увиразнення його методологічних засад, огляд міждисциплінарного дискурсу теоретизування щодо відповідальності, узагальнення досвіду її вивчення в галузях соціології моралі, соціології організацій та соціології особистості [Безрукова, 2012].

Уже в межах зазначеного теоретичного складника окреслювалися контури операціоналізації поняття відповідальності для емпіричних досліджень її у кризовому соціумі. Досвід відповідного емпіричного вивчення відповідальності був презентований у дисертації [Безрукова, 2015]. Серед його висновків на особливу увагу заслуговує теза про дві взаємопов'язані тенденції функціонування відповідальності в сучасному українському суспільстві. З одного боку, криза в ньому спонукає людей до відповідальнішого ставлення до своїх обов'язків, до мобілізації своїх вольових і моральних якостей, до стоїчної позиції долання перешкод, віддавання свого боргу своїм близьким та суспільству загалом. Але з іншого боку, через системність ця криза охоплює поряд із соціально-економічною й культурну та моральні сфери. Відтак це означає й кризу відповідальності, обов'язку і загалом моральних відносин.

Попри це, емпірично простежено зв'язки між відповідальністю людини перед собою за власне життя та її схильністю бути відповідальною перед майбутніми поколіннями, її відповідальністю перед майбутнім та величиною її соціального капіталу.

Взірцевою якістю вирізняється теоретичне та емпіричне розроблення проблематики відповідальності в перебігу виконання науково-дослідної роботи «Соціально-психологічні чинники інтеграції сучасного українського соціуму: солідарність, відповідальність, толерантність, довіра» науковцями відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України на чолі з О. Злобіною у 2013–2016 рр. Йдеться про здійснений М. Шульгою теоретичний аналіз поняття, видів і процесуальних характеристик соціальної (без/не)відповідальності [Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму, 2016: с. 147–164].

Підсумком зазначених дослідницьких зусиль є трактування відповідальності як здатності соціального дієвця усвідомлювати можливі наслідки своїх (не)прийнятих рішень, (не)зроблених виборів, (не)вчинених дій, (не)виконаних обов'язків та (не)дотриманих зобов'язань, а також готовність і здатність приймати на себе весь їх тягар. Не менш важливою є реалізація цього теоретизування в емпіричному аналізі соціальної відповідальності як чинника поведінкової активності та ідентичнісної безвідповідальності як перешкоди на шляху соціальної інтеграції [Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму, 2016: с. 164–176]. А також емпірична розвідка О. Злобіної, у якій презентовано розгляд соціальної відповідальності як чинника регуляції поведінкової активності населення за умов загострення суспільної кризи [Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму, 2016: с. 177–184].

У цих розробках обґрунтовано та апробовано емпіричні показники соціальної відповідальності, інтерпретовано виявлені тенденції. Тобто йдеться про цінний досвід операціоналізації зазначеного соціального феномену. Ресурсними запоруками вірцевості зазначеного доробку стали академічне соціальне середовище із носіїв багатолітнього дослідницького досвіду, найбагатша у межах країни спеціалізована соціологічна наукова бібліотека Інституту соціології НАН України та його соціологічний архів – масиви соціологічних даних проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

Загальнонаціональний соціологічний моніторинг з 1992 р. проводить Інститут соціології НАН України в перебігу здійснення багаторічного проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». Керівник проекту – В. Ворона, автори програми проекту – Є. Головаха і Н. Паніна. Вибірка загальнонаціональних моніторингових опитувань

1992–2018 рр. пропорційно репрезентує доросле (віком від 18 років) населення 24 областей України (у 2015–2019 рр. опитування не охопило окремі райони Донецької та Луганської областей (ОРДЛО), що потрапили під контроль сепаратистсько-терористичних угруповань), АР Крим (за винятком 2014–2019 рр., коли опитування у Криму після його анексії Росією не проводилось) та м. Києва. За типом побудови ця вибірка триступенева, стратифікована, випадкова, із квотним скринінгом на останньому щаблі (автори вибірки – Н. Паніна, М. Чурилов). Опитування проведені за методом самозаповнення анкет у травні 1992 р. (N = 1752), травні 1999 р. (N = 1810), січні 2000 р. (N = 1810), січні 2001 р. (N = 1800), лютому-березні 2002 р. (N = 1799), лютому 2003 р. (N = 1800), лютому 2004 р. (N = 1800), березні 2005 р. (N = 1800), квітні 2006 р. (N = 1800), квітні 2008 р. (N = 1801), березні-квітні 2010 р. (N = 1800), квітні-травні 2012 р. (N = 1800), червні-липні 2013 р. (N = 1800), липні-серпні 2014 р. (N = 1800), червні-липні 2015 р. (N = 1802), червні-липні 2016 р. (N = 1802), червні-липні 2017 р. (N = 1800), вересні-жовтні 2018 р. (N = 1800) та серпні 2019 р. (N = 1802). У 1992–2014 рр. польовий етап дослідження організував центр «Соціс», у 2015–2018 рр. – Благодійний фонд «Інтелектуальна перспектива».

Таким чином, на цей час в Україні накопичено чималий досвід теоретичного осмислення, концептуалізації та емпіричного аналізу особливостей формування відповідальності в сучасному українському суспільстві. Втім, попри зауважену ґрунтовність розглянутих доробків, варто відзначити й певні прогалини в них.

Зокрема, поза увагою дослідників виявилось теоретизування щодо проблематики відповідальності у фундаментальній праці М. Вебера «Господарство та суспільство»*. Вебер вважав відповідальність індивідуальних і колективних дієвців однією із важливих передумов та підвалин упорядкованої життєдіяльності суспільства [Вебер, 2012: с. 57,

* Варто зазначити, що ця Веберова праця, загалом знехтувана науковими колами України при дослідженні проблематики відповідальності, свого часу зайняла першу позицію в рейтинговому списку «Книга ХХ століття» Світової соціологічної асоціації (ISA), що містив назви 100 найвідоміших книг у галузі соціології [Books of the XX Century, 2015]. Цей рейтинг став одним із підсумків роботи Всесвітнього соціологічного конгресу Світової соціологічної асоціації, що відбувся в Монреалі 1998 р. Однією з головних цілей цього конгресу була критична оцінка соціологічної спадщини ХХ століття. Відтак Комітет з програм цього Конгресу у 1997 р. провів опитування громадської думки членів Світової соціологічної асоціації з метою визначення 10 найвпливовіших книг для соціологів. Опитуваням було запропоновано зазначити п'ять книг у галузі соціології, що вийшли друком у ХХ столітті і які були, на їхню думку, найвпливовішими у їхній роботі як соціологів. Було опитано 16% членів Світової соціологічної асоціації (455 з 2785).

163, 196, 235, 237, 359, 506–507, 525–526, 559, 563–564, 609, 614, 674, 857, 895, 916, 925, 976, 1028, 1042, 1046, 1063, 1065–1066, 1079]. Він вів мову не лише про одноосібну, а й про солідарну відповідальність соціальних дієвців [Вебер, 2012: с. 136, 296, 303, 321–322, 524, 530, 546, 549, 564–565, 750–751, 1023]. Така відповідальність уможливує передбачуваність, узгодженість, сумісність і взаємну доповнюваність соціальних дій різних дієвців, їх координацію та кооперацію як запоруку існування та поступу суспільства. Не підлягає сумнівам, що ці Веберові ідеї щодо феномену відповідальності мають бути враховані та евристично реалізовані дослідниками в Україні.

З огляду на властиву українському суспільству наразі безпрецедентну динаміку соціальних процесів, наявні трактування відповідальності соціальних дієвців можуть виявитися недостатньо релевантними. Також ознайомлення із зауваженими вище результатами емпіричних досліджень проблематики відповідальності дає підстави стверджувати про дефіцит аналітичної застосовності в них методів багатовимірних статистик. Водночас якість емпіричних даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України цілком уможливує цю застосовність. Відтак на порядку денному емпіричних соціологічних досліджень проблематики відповідальності залишається актуальним завдання багатовимірно-статистичного моделювання тенденцій у формуванні відповідального суспільства в Україні. Це уможливить виявлення структури соціальної відповідальності та соціально відповідальних суб'єктів, спостереження тенденцій мінливості зазначених параметрів та концептуальних інтерпретацій їх.

Зауважена вище невикористаність теоретичних і методичних ресурсів – вияв обмеженості наразі наявного знання про ці процеси в Україні. Зазначена обставина увиразнює актуальність подальшого продовження соціологічного розроблення проблематики відповідальності науковцями Інституту соціології НАН України. Метою при цьому має стати дослідження сучасного перебігу формування відповідального суспільства в Україні за безпосередньої участі української держави, політичних рухів та бізнесу.

Нез'ясованість тенденцій формування відповідального суспільства в Україні останніми роками унеможливує оцінку релевантності поширених та усталених у нас концептуалізацій механізмів цих процесів. Ця обставина актуалізує відповідну наукову проблематику. Для її вивчення в Інституті соціології НАН України започаткована та виконується науково-дослідницька робота «Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес», що продовжує напрацю-

вання попередніх досліджень. Метою роботи є дослідження чинників та сучасного перебігу формування відповідального суспільства в нашій країні за безпосередньої участі української держави, політичних рухів та бізнесу. Адже передусім саме ці дієвці повинні адекватно реагувати на сучасні виклики існуванню українського суспільства – загрози з боку зовнішнього агресора, економічний розлад та необхідність докорінного інституціонального перетворення країни.

У написанні книги брали участь: д-р соц. наук О. Вишняк – підрозділ 4.1; д-р соц. наук О. Злобіна – підрозділи 5.1 та 5.2; д-р соц. наук С. Макеєв – розділ 2; д-р соц. наук І. Мартинюк – підрозділи 1.2 та 1.3; магістр соціології Р. Москотіна – розділ 6; д-р соц. наук В. Пилипенко – передмова; канд. філос. наук В. Піддубний – розділ 3; канд. філос. наук Ю. Привалов – розділ 6; д-р соц. наук О. Рахманов – розділ 7, післямова; д-р соц. наук В. Резнік – загальна редакція, передмова, підрозділи 5.3 та 5.4, післямова; канд. соц. наук Ю. Сапелкін – підрозділ 4.2; д-р соц. наук Н. Соболева – підрозділи 1.2 та 1.3; д-р соц. наук М. Шульга – підрозділ 1.1; д-р соц. наук Г. Чепурко – розділ 3, підрозділ 4.3.

Авторський колектив висловлює вдячність керівнику видавничо-редакційної групи Інституту соціології НАН України, канд. соц. наук Т. Загороднюк за ефективну працю в опублікуванні цієї книги

ДЖЕРЕЛА

Передмова

Апель, К.-О. (2009). Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі / пер. з нім. В. Купліна. Київ: Дух і Літера. 430 с.

Безрукова, О. А. (2012). Відповідальність у сучасному світі: моральні та соціальні підстави соціологічної інтерпретації: монографія. Запоріжжя: ЗНТУ, Вид-во Хортицького національного навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру.

Безрукова, О. А. (2015). Соціальна відповідальність у сучасному українському суспільстві: структура, показники, соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження: автореф. дис. ... докт. соц. наук: 22.00.04. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Бьолер, Д. (2007). Ідея та обов'язковість відповідальності за майбутнє. *Філософська думка*, 1, 117–134.

Вебер, М. (2012). Господарство і суспільство: нариси соціології розуміння. Київ: Вид. дім «Всесвіт».

Ермоленко, А. (1994). Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая философия). Киев: Наукова думка.

Звонар, В. (2005). Що таке соціальна відповідальність бізнесу? Луцьк: Зоря.

Звонар, В.П. (2018). Соціальна відповідальність як соціоекономічний феномен: теорія та українські реалії. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України.

Зінченко, А. Г., Саприкіна, М. А. (2008). Соціальна відповідальність в Україні: Погляди різних стейкхолдерів. Регіональний аспект. Київ: ФОП Журавель О. Ю.

Йонас, Г. (2001). Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ: Ліра.

Іващенко, О. (2014). Місто і село як соціальний простір відповідальності: солідаризація пріоритетів. В: *Українське суспільство 1992–2014. Моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць* / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Вип. 1/15. Т. 1. (с. 432–438). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Корпоративна соціальна відповідальність бізнесу (2015): монографія / за заг. ред. М. П. Буковинської. Київ: ЦП «Компринт».

Кресіна, І., Балан, С. (2009). Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Людський розвиток в Україні: інституційне підґрунтя соціальної відповідальності (2017): монографія / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України.

Мазурик, О. (2010). Соціальна відповідальність бізнесу очима донеччан. В: *Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць*. Вип. 2 (13). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Огренич, Н. М. (1997). Педагогічні умови формування соціальної відповідальності учнів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ: Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка.

Осокіна, Ю. С. (2007). Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка.

Плахотный, А. Ф. (1972). Свобода и ответственность: социологический аспект проблемы. Харьков: Изд-во ХГУ.

Савченко, І. Г. (2007). Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Харків: Національна академія держ. управління при Президентові України: Харківський регіональний ін-т держ. управління.

Савчин, М. В. (1994). Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини. *Педагогіка і психологія. Вісник АПН України*, 4, 30–37.

Савчин, М. В. (1996). Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості. *Педагогіка і психологія. Вісник АПН України*, 1, 10–17.

Свечаревська, В. (2012). Відповідальність як предмет психологічного пізнання. *Психологія і суспільство*, 1, 93–99.

Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму (2016) / О. Г. Злобіна, М. О. Шульга, Л. Д. Бевзенко та ін. / за ред. О. Г. Злобіної. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Яременко, Ю. Ф. (1996). Соціально відповідальна поведінка військовослужбовця в процесі військової діяльності: структура, показники, соціально-психологічний механізм: автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.03. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Books of the XX Century (2015). International Sociological Association (ISA). Retrieved from http://www.isa-sociology.org/books/vt/bkv_000.htm

Розділ 1

Безрукова, О. А. (2012). Відповідальність у сучасному світі: моральні та соціальні підстави соціологічної інтерпретації. Запоріжжя: ЗНТУ, Вид-во Хортицького навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру.

Вектори змін українського суспільства. (2014). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Кухта, М. П. (2018). Соціальний потенціал людей старшого віку в Україні. Київ: Вид. центр КНУКІМ.